

Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi/Vankulu Journal of Social Studies**e-ISSN: 2822 – 4000****Yıl / Year: 2025 - Sayı / Issue: 16****Aynur Nazarova**

Sona Hacıyeva'nın Nargin Adası'ndaki Osmanlı Esirlerinin Kurtarılmasındaki Rolü
The Role of Sona Hacıyeva in The Rescue of Ottoman Prisoners on Nargin Island
Bakü, Azerbaycan, Milli İlimler Akademisi Nizami Gencevi Edebiyat Enstitüsü

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-9735-3149>ROR ID: <https://ror.org/006m4q736>E mail: xubanova77@mail.ru**Article Information/Makale Bilgisi**

Cite as/Atıf: Nazarova, A. (2025). The Role of Sona Hacıyeva in The Rescue of Ottoman Prisoners on Nargin Island, *Vankulu Journal of Social Studies*, 16, 91-100. DOI: 10.55089/yyuvasad.1803927

Nazarova, A. (2025). Sona Hacıyeva'nın Nargin Adası'ndaki Osmanlı Esirlerinin Kurtarılmasındaki Rolü, *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 16, 91-100. DOI: 10.55089/yyuvasad.1803927

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi**Received/Geliř Tarihi:** October 15, 2025/ 15 Ekim 2025**Accepted/Kabul Tarihi:** December 25, 2025/25 Aralık 2025**Published/Yayın Tarihi:** December 30, 2025/ 30 Aralık 2025**Pub Date Season/Yayın Sezonu:** December/Aralık**Issue/Sayı: 16 Pages/Sayfa:** 91-100

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University / Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Ethical Statement/Etik Beyan: This study does not require ethical committee approval as it is based on data obtained from the literature/published sources. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışma etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup, kullanılan veriler literatür/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (A. Nazarova).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı: There are no conflicts of interest. / Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı: This article has one author and the contribution rate of the author is 100%. / Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı %100'dür.

Yapay Zeka Kullanımı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç ve uygulama kullanılmamıştır/ No artificial intelligence tools or applications were used during the preparation of this work.

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır/ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Sona Hacıyeva'nın Nargin Adası'ndaki Osmanlı Esirlerinin Kurtarılmasındaki Rolü

The Role of Sona Hacıyeva in The Rescue of Ottoman Prisoners on Nargin Island

Öz

Birinci Dünya Savaşı (1914–1918) sırasında Osmanlı İmparatorluğu ile Rus İmparatorluğu arasında meydana gelen askeri çatışmalar sonucunda yüzlerce Türk askeri esir alınmış ve bu esirlerden bir kısmı Bakü yakınlarındaki Nargin Adası'nda tutulmuştur. Bu makalede, Osmanlı esirlerinin kurtarılmasında Azerbaycanlı hayırsever ve hümanist bir kadın olan Sona Hanım Hacıyeva'nın rolü tarihi belgeler ışığında incelenmektedir. Araştırmada, Hacıyeva'nın şahsiyeti, fikir dünyası, hayırseverlik ve insani faaliyetleri ile birlikte, 1914 Aralık ile 1915 Ocak ayları arasında Sarıkamış bölgesinde gerçekleşen muharebeler sonucunda Ruslara esir düşen yüzlerce Türk askerinin serbest bırakılması yönünde yürüttüğü gizli operasyonlar sistematik bir şekilde analiz edilmektedir. Aynı zamanda, Sona Hanımın faaliyetleri yalnızca bireysel bir inisiyatif olarak değil, dönemin siyasi ve insani bağlamında, özellikle Azerbaycan – Osmanlı ilişkileri çerçevesinde stratejik ve sembolik anlamlar taşıyan bir adım olarak değerlendirilmektedir. Çalışma, ayrıca Sona Hacıyeva'nın girişimleri aracılığıyla 20. yüzyılın başlarında Kafkasya bölgesinde kadınların toplumsal ve siyasal süreçlere katılımı, gayriresmi insani girişimlerdeki rolleri ve milli kimlik meselelerine etkisi gibi boyutları da gündeme taşımaktadır. Sona Hanım'ın Bakü'den Nargin Adası'na uzanan hayat yolu, kadının toplumsal ve tarihi süreçlerde yalnızca pasif bir gözlemci değil, aynı zamanda aktif bir özne ve inisiyatif sahibi bir figür olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Onun örneğinde, kadınların 20. yüzyılın başlarında hem bölgesel hem de uluslararası düzeyde gelişen siyasi ve insani süreçlere doğrudan etki ettikleri gözlemlenmektedir. Araştırma ayrıca kadın öznelliğinin inşası, gayriresmi diplomatik girişimlerde kadınların katılımı ve insani misyonların örgütlenmesi gibi meselelere de bilimsel bir perspektiften yaklaşmaktadır. Sona Hacıyeva örneği, kadınların yalnızca yardım sağlayan değil, aynı zamanda karar alan ve risk üstlenen toplumsal aktörler olarak da işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, bu makale Sona Hacıyeva'nın faaliyetlerini yalnızca tarihi bir olgu olarak değil; aynı zamanda çağdaş tarih yazımı ve kolektif hafıza açısından da önemli bir örnek olarak sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sona Hacıyeva, Birinci Dünya Savaşı, Nargin Adası, Osmanlı esirleri, Azerbaycan, Türkiye.

Abstract

During World War I (1914 – 1918), as a result of the military confrontation between the Ottoman Empire and the Russian Empire, hundreds of Ottoman soldiers were taken prisoner, the certain part of them were kept on Nargin Island near Baku. This article examines the role of Azerbaijani philanthropist and humanitarian Sona Hacıyeva in the rescue and release of these Ottoman prisoners, using archival and historical sources. The study provides a comprehensive analysis of Hacıyeva's personality, ideological worldview, philanthropic and humanitarian activities, and, in particular, the secret operations she organized to secure the release of Ottoman soldiers captured during the battles in the Sarikamish region between December 1914 and January 1915. Sona Hacıyeva's actions are evaluated not merely as individual humanitarian initiatives but also as strategic and symbolic acts within the context of Azerbaijan–Ottoman relations and the wider political and humanitarian dynamics of the period. The research further explores the broader implications of her activities, focusing on the participation of women in socio-political processes in the Caucasus during the early 20th century, their role in informal humanitarian initiatives, and their influence on national identity formation. Hacıyeva's way of life from Baku to Nargin Island demonstrates that women were not passive observers but active subject and initiator in historical and societal transformations. She illustrates how women directly influenced both regional and international humanitarian processes. The article approaches topics such as the emergence of female subjectivity, women's involvement in unofficial diplomacy, and their leadership in humanitarian missions from an academic perspective. Ultimately, this article presents Sona Hacıyeva's activities not simply as a historical fact, but as a significant reference point for contemporary historiography and collective memory.

Keywords: Sona Hacıyeva, World War I, Nargin Island, Ottoman prisoners, Azerbaijan, Turkey.

Giriş

1914 yılının Aralık ayında Osmanlı – Rus cephesinde meydana gelen Sarıkamış savaşı, yalnızca askeri bir yenilgi olarak değil, aynı zamanda geniş çaplı bir insani felaket olarak da tarihe geçmiştir. Osmanlı ordusunun Kafkas cephesinde Rus kuvvetlerine karşı başlattığı taarruz, ağır sonuçlara yol açmış; binlerce Osmanlı askeri sert kış koşulları altında – yetersiz teçhizat, kıyafet ve erzak temini nedeniyle donarak hayatını kaybetmiştir. Askeri literatürde ve tarihi kaynaklarda da belirtildiği üzere, bu muharebede Osmanlı ordusunun 60 binden fazla kayıp verdiği, bu kayıpların önemli bir kısmının savaş şartlarından ziyade iklim koşulları ve salgın hastalıklar nedeniyle gerçekleştiği ifade edilmektedir. Sarıkamış felaketi, sonuçları itibarıyla yalnızca Osmanlı askeri tarihine değil, aynı zamanda bütün Türk dünyasının ortak tarihsel hafızasına derin izler bırakmış; Türk halkları arasında dayanışma ve karşılıklı yardımlaşma ihtiyacını bir kez daha gözler önüne sermiştir. Bu olay, ayrıca, sonraki dönemlerde yaşanacak olan siyasi ve toplumsal süreçlere – özellikle Türk dünyasında milli uyanış ve birlik düşüncelerinin şekillenmesine önemli ölçüde etki etmiştir.

Sarıkamış yenilgisinin ardından sağ kalan binlerce Osmanlı askeri Rus birlikleri tarafından esir alınarak, Rus İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerine – özellikle Sibiry'a, Orta Asya ve Güney Kafkasya'ya, bunlar arasında da Bakü ve çevresine – sevk edilmiştir. Esirler arasında yalnızca erler değil, subaylar da yer almaktadır. Esirlerin bir bölümü, Hazar Denizi üzerinde bulunan ve izole yapısıyla öne çıkan Nargin Adası'ndaki esir kamplarına götürülüyorlardı (ARDTA, f.46, op. 7, d. 179, l. 11). Esirlerin yerleştirildiği bu kamplar, genellikle insanlık dışı koşulları, açlık, soğuk ve hastalıklarla anılmış; bu da esir askerler için ikinci bir trajedinin başlangıcı olmuştur.

Bakü'ye yakın konumda bulunan Nargin Adası, 3.1 kilometre uzunluğa, 900 metre genişliğe sahip olup, yaklaşık 900 dekarlık bir alanı kapsamaktadır (Azerbaycan Milli Ensiklopedisi, 2013, s.491). Ada, adını 1719 yılında I. Petro döneminde almış; bu adlandırma, Fin Körfezi'nde yer alan Nargin Adası'na benzerliğinden kaynaklanmıştır. Azerbaycan'ın 1991 yılında bağımsızlığını yeniden kazanmasının ardından ada, tarihi adı olan Büyük Zirə olarak yeniden adlandırılmıştır (Ağayev, 2021, s.10). Doğal su kaynaklarından ve bitki örtüsünden yoksun olan ada, tarih boyunca yılanlarıyla ünlülmüş; bu nedenle halk arasında “Yılan Adası” ve “Cehennem Adası” gibi adlarla anılmıştır.

Denizde gemi hareketlerinin gözetlenmesi amacıyla elverişli bir mevki olarak tercih edilen bu alan, aynı zamanda bir ceza infaz kurumu için de uygun koşullara sahipti. Yazar Qılman İlkin, dönemin toplumsal ve siyasal güçlüklerini ele aldığı son dönem eserlerinde, Nargin Adası'ndaki cezaevinin XIX. yüzyıldan itibaren faaliyette bulunduğunu ifade etmektedir: Söz konusu dönemde adada, mimari yapı olarak değerlendirilebilecek yegane unsur bir deniz feneriydi. Ada yüzeyi, gri tonların hakim olduğu taşlık ve engebeli bir topografyaya sahip olup, yabancı bitki örtüsü ve terk edilmiş birkaç eski balıkçı teknesi dışında dikkat çekici bir unsura rastlanmamaktaydı. Cezaevi yapıları, ahşap malzemeden inşa edilmiş barakalardan oluşmaktaydı. Pencere açıklıkları bulunmayan bu barakalar, iç mekan aydınlatmasını çatıdan sarkıtılan fenerler aracılığıyla sağlamaktaydı. Deniz fenerine ulaşımı sağlayan güzergahlar, mahkumlar tarafından inşa edilen barakaların arasından geçmekteydi (Qılman, 2003, s.13).

Türk esirlerinin durumu son derece kötü ve adadaki koşullar da oldukça elverişsizdi. Esir kampında bulunan mahkumların karşı karşıya olduğu dayanılmaz yaşam koşullarıyla ilgili ilk resmi değerlendirme, Azerbaycan'ın önde gelen devlet ve kamu önderlerinden Neriman Nerimanov tarafından yapılmıştır. Nerimanov, 28 Kasım 1917 tarihli “Hümmet” gazetesinde yayımlanan “Gözyaşı Döktüren Cezire” başlıklı makalesinde, esirlerin maruz kaldığı insanlık dışı koşulları sistematik bir biçimde belgeleyerek hem kamuoyunun hem de devlet yetkililerinin dikkatine sunmuştur. Makale, yalnızca esirlerin fiziksel ve sosyal durumunu aktarmakla kalmayıp, aynı zamanda o dönemde Azerbaycan toplumunun toplumsal insani tepkilerini ve bireysel yardım girişimlerini anlamak açısından da önemli bir tarihi kaynak niteliği taşımaktadır.

Neriman Nerimanov, Nargin Adası'ndaki esirlerin çektiği sıkıntıları anlatırken, makalelerinde farklı zamanlarda şu gözlemlerini dile getirmiştir: “Ben, sağlıklı kişiler için pişirilen yemeği gördüm: İtini seven bir insan bile, yemeğini kendi itine vermez. Burada çoğu zaman su dahi bulunmaz. İnsanlar susuzluktan can vermekteler” (Hümmet, 1917, Aralık 11).

Geceleri petrol lambaları ile aydınlatılan kampın müstakil bir yemekhanesi ve çamaşırhanesi yoktu. Bu nedenle esir subaylar, yemeklerini kaldıkları barakalarda hazırlamak ve tüketmek zorunda kalıyorlardı. Barakaların bu kullanımı, kampın her türlü haşere ve fare istilasına açık hale gelmesine yol açmıştı. Ayrıca, belirli periyotlarla gerçekleştirilmesi gereken tathirat (dezenfeksiyon) işlemleri uygulanmadığından, kampın hijyen koşulları son derece yetersiz ve sağlıklı bir durumu yansıtıyordu.

Söz konusu ağır ve yıpratıcı şartlar altında yerel halkın, özellikle entelektüel çevreye mensup, ekonomik olanaklara sahip bireylerin — ki bu gruba mensup kadınların varlığı ayrıca dikkat çekicidir — gerçekleştirdiği şahsi çabalar ve özveriyle girişimler, esirlerin kaderinin şekillenmesinde hayati ve dönüştürücü bir etki yaratmıştır. O dönemlerde Azerbaycan Türk basını, Bakü'ye getirilen Türk esirlerinin durumuna dikkat çekerek (Açık Söz, 1917, Aralık 7), halkı bu konuda yardım etmeye davet ediyordu. Bakü'de bir arada yaşayan farklı etnik ve dini topluluklar içinde Osmanlı'ya karşı güçlü bir duygudaşlık besleyen kişi ve çevreler, dönemin baskıcı siyasi iklimine rağmen kimi zaman gizli, kimi zaman ise yarı-yasal biçimlerde yardım odaklı insani faaliyetler yürütmüşlerdir. Bu inisiyatifler, yalnızca savaş esirlerinin yaşam koşullarını iyileştirmeyi hedeflememiş, aynı zamanda Azerbaycan ile Osmanlı Türkiye'si arasında o dönemde resmi belgelerde yer almayan, ancak halk nezdinde varlığını sürdüren derin tarihsel, kültürel ve duygusal bağların pratik düzlemdeki bir tezahürü olmuştur. Dolayısıyla bu tür faaliyetler, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin gayriresmi tarihinde sembolik olduğu kadar işlevsel bir konum da edinmiştir.

Nargin sadece Anadolu Türklüğüünün değil, Azerbaycan Türklüğüünün de kahraman evlatlarını bünyesinde barındırmış, iki kardeş halkı ortak bir acı etrafında birleştiren sembolik bir mekan haline gelmiştir. Önce Osmanlı askerleri, sonra 1918-1920 tarihlerinde Azerbaycan Milli Ordusunun kuruluşunda görev alan Türkçü ve milliyetçi subayların da Bolşevik inkılabının hemen akabinde hepsedilerek Nargin adasına götürüldükleri ve bu ölüm adasında kurşuna dizildikleri bilinmektedir.

Esir düşen askerlerin sonraki akıbeti, özellikle de Nargin Adası'na sevk edilen Osmanlı subayları ve erlerinin karşı karşıya kaldığı insanlık dışı yaşam koşulları, tarih yazımında halen yeterince derinlemesine ele alınmamış, sınırlı sayıda çalışmanın konusu olabilmektedir. Bu çerçevede, ismi tarihsel anlatılarda nadiren geçen ancak dönemin resmi otoritelerinin dahi dikkatini çekecek ölçüde etkili ve istikrarlı faaliyetler yürüten Sona Hanım Hacıyeva'nın rolü özel olarak vurgulanmaya değerdir. Onun bireysel çabaları, yalnızca insani yardım bağlamında değil, aynı zamanda siyasi duyarlılık, toplumsal sorumluluk ve ideolojik kararlılık açısından da dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Hacıyeva'nın bu çabaları, milli dayanışma ve pantürkist ideolojinin pratik bir yansıması olarak ortaya çıkmış, aynı zamanda Kafkasya bölgesinde kadınların toplumsal katılımına dair mevcut stereotipleri de sarsmıştır.

Sovyet tarih yazımı, bu tür olayları ideolojik nedenlerle bilinçli bir biçimde görmezden gelmiş; bunun sonucunda Sona Hacıyeva gibi şahsiyetlerin faaliyetleri hem kolektif hafızanın hem de akademik araştırmaların dışında kalmıştır. Oysa onun çalışmaları, sivil örgütlenmenin gayriresmi mekanizmalarını ve kadın inisiyatifini anlamak açısından önemli bir ampirik kaynak niteliği taşımaktadır.

Bu makalenin amacı, Sona Hacıyeva'nın Nargin Adası'nda tutulan Osmanlı esirlerinin kurtarılmasındaki rolünü tarihi kaynaklar ve arşiv materyalleri temelinde incelemek; bu faaliyetlerin dönemin toplumsal ve insani manzarası içindeki yerini ve önemini belirlemektir. Araştırma kapsamında arşiv belgeleri, dönemin basın organları ve çağdaş tarih yazımı örnekleri analiz edilmiş; olaylara tarihsel-sosyolojik bir yaklaşım uygulanmıştır.

1. Sona Hacıyeva Örneği: I. Dünya Savaşı Bağlamında Nargin Adası'ndaki Osmanlı Esirlerine Yönelik İnsani Yardım Faaliyetlerinin Tarihsel Analizi

Sarıkamış Harekatı'nın ardından esir alınan Türk asker ve subaylar, son derece ağır ve insanlık dışı koşullarda Rusya'nın iç bölgeleri ile Sibiry'a sevk edilmiştir (ARDTA, f.46, op. 7, d. 179, l. 11). Ermeni askerlerin refakatinde Tiflis'e getirilen esirlerden bir kısmı burada hayatını kaybetmiş, ağır hastalar kaderlerine terk edilmiş, hayatta kalanlar ise Rusya'daki esir kamplarına gönderilmiştir. Bunlar Ruslar tarafından genellikle şüpheli görülen ve daha çok da Ermenilerin kışkırtma ve iftiralari

sonucu Rus askerleri tarafından tutuklanan, içlerinde oldukça yaşlı kişiler, çok küçük çocuklar ve kadınların da bulunduğu esirlerdi (Açık Söz, 1917, Aralık 4; Açık Söz, 1917, Aralık 7). Sevkiyat zincirinin bir sonraki durağı ise Bakü açıklarındaki Nargin adası olmuştur.

1915–1917 yılları arasında adada bulunan esir kampı, son derece ağır yaşam koşulları, açlık ve hastalıkların yaygınlığıyla dikkat çekmekteydi. Resmî belgeler ve tanık ifadeleri, adada tutulan esirlerin günlük olarak fiziksel ve psikolojik işkencelere maruz kaldığını ortaya koymaktadır. Rus askeri-siyasal çevreleri açısından Nargin Adası, stratejik açıdan elverişli bir konumda bulunuyordu; zira esirlerin kaçma ihtimali burada neredeyse sıfıra inmişti. Ancak bu izolasyon durumu esirlerin yaşam koşullarını daha da ağırlaştırmaktaydı. Araştırmacılar, söz konusu dönemde Nargin Adası'nda tutulan esirlerin sayısını çeşitli kaynaklarda 10.000'e kadar çıkarmakta ve bunların yalnızca bir kısmının hayatta kaldığını belirtmektedirler (Kutlu, 1997, s.16-17).

Nargin Adası'nın Bakü'ye yakın bir bölgede bulunması, Azerbaycan Türklerinin adaya sevk edilen esirlerle doğrudan ilgilenmelerine imkân tanımıştır. Onlar esirlere yardım göndermiş, fırsat buldukça özellikle Türk subaylarını kurtarmaya yönelik girişimlerde bulunmuşlardır. Azerbaycan o dönemde Rus işgali altında bulunsu da, millî basının desteği ve aydınların öncülüğünde açık ve gizli örgütler kurulmuş; bu yapılar aracılığıyla esirlerin temel ihtiyaçlarının karşılanması ve maruz kaldıkları ağır yaşam koşullarının hafifletilmesi amaçlanmıştır. Bu süreçte özellikle kadınların gösterdiği çaba dikkat çekicidir. Erkeklerle birlikte hareket eden kadın gönüllüler, sadece yardım malzemelerinin temininde değil, aynı zamanda esirlerin kaçırılması ve güvenli bölgelere ulaştırılmasında da aktif roller üstlenmişlerdir. Esaretten kurtulan birçok subay, Osmanlı ordusuna katıldıktan sonra Milli Mücadele sürecine dahil olmuş, böylece Nargin'den İstiklal Harbi'ne uzanan bir direniş hattı oluşmuştur. Dikkat çeken husus, Türk Kurtuluş Savaşı'nda cephe görev alan bazı komutanların, geçmişte bu “cehennem adası”ndan kurtulmuş rütbeli subaylar olmasıdır. Bu durum, Türk – Azerbaycan dostluğunun daha yüz yıl öncesinde dahi çok katmanlı ve karşılıklı etkileşim içeren bir yapı arz ettiğini ortaya koymaktadır. Nasıl ki Nargin'den kurtulan subaylar, ilerleyen yıllarda Kurtuluş Savaşı'nda aktif rol almışlarsa, I. Dünya Savaşı süresince Azerbaycan halkının Anadolu'daki kardeşlerine sağladığı yardımlar da tarihe geçmiş önemli örneklerden biridir. Bir kısım Osmanlı subayı ve askeri, esaretten kurtulduktan sonra Türkiye'ye dönmek yerine Azerbaycan'da kalmayı tercih etmiş; bu kişilerden bazıları, özellikle Gence çevresinde, Kafkas İslam Ordusu saflarında aktif biçimde savaşarak Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesine doğrudan katkı sunmuştur. Bu durum, yalnızca bireysel vefa duygusunun değil, aynı zamanda halklar arası kardeşlik bilincinin tarihsel bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Konuya dair sınırlı kaynaklar bulunmasına rağmen, mevcut belgeler ve hatıralar, Nargin Adası ve diğer esir kamplarından kurtulan askerlerin bölgedeki mücadelede oynadığı rolün küçümsenemeyecek bir düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır (Aşırılı, 2011, s. 49).

Bu gönüllü faaliyetlerin sistemli ve etkili bir şekilde yürütülmesinde ise 1905 yılında Bakü'de kurulmuş Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin Kadınlar kolu ön plana çıkmıştır.

Tam da bu millî dayanışma ruhuyla birçok sivil toplum kuruluşu, bu çerçevede kadın derneklerinin üyeleri de, Türk esirlere aktif biçimde yardım etmeye başlamışlardır. Söz konusu yardımseverlik faaliyetleri çerçevesinde hem maddi hem de manevi destek sağlanmış; gıda ve diğer temel ihtiyaç malzemeleri toplanarak muhtaç olanlara ulaştırılmıştır. Bu tür girişimler, yalnızca insani bir sorumluluğun ifadesi değil, aynı zamanda millî kimliğe dayalı dayanışmanın somut bir tezahürü olarak da büyük önem arz etmektedir. Söz konusu kol, hem yerel halktan hem de çevre bölgelerden yardım toplayarak esirlere ulaştırmış; hastaların tedavisi, yiyecek, giyecek ve ilaç temini gibi hayati konularda önemli görevler üstlenmiştir. Bu faaliyetlerin başında yer alan isimlerden biri de dönemin önde gelen hayırsever kadın aydınlarından Sona Hanım Hacıyeva olmuştur. Sona Hanım, sadece yardım organizasyonlarını yürütmekle kalmamış, aynı zamanda Nargin Adası'ndaki esirlerin durumunu ulusal ve uluslararası kamuoyuna duyurmak için çaba göstermiş; gizli teşkilatlar aracılığıyla gerçekleştirilen kaçırma ve kurtarma faaliyetlerinde de etkili bir liderlik sergilemiştir. Onun bu özverili çalışmaları, Türk esirlerin hayatta kalmasında ve özgürlüklerine kavuşmasında belirleyici bir rol oynamıştır.

2. Sona Hacıyeva: Hayatı ve Kurtarma Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı döneminde Azerbaycan'ın toplumsal hayatında aktif rol oynayan hayırsever kadınlar arasında yer alan Sona Hacıyeva, Nargin Adası'ndaki Osmanlı esirlerinin kurtarılmasıyla bağlı tarihî kaynaklarda ve araştırmalarda özel olarak anılmaktadır. Her ne kadar onun hayatına dair ayrıntılı biyografik bilgiler sınırlı olsa da, döneme ait bazı belgelerde ve çalışmalarda adı geçen faaliyetleri, kendisini Azerbaycan'ın hümanist ve vatansever kadın simalarından biri olarak tanımlamaya imkan verir.

Sona Hacıyeva 19 Mayıs 1873 tarihinde dünyaya gelmiştir (Orucov, 2021, s.30). Çocukluk yılları oldukça zorlu geçmiştir: Henüz dört yaşındayken annesini, üzerinden yalnızca bir yıl geçtikten sonra ise babasını kaybetmiş; ardından babası tarafından akrabalarından Umleyla Seyid kızı, yani amcasının eşi tarafından himaye altına alınmıştır ve halası tarafından dini ve milli değerler ekseninde özenle yetiştirilmiştir. Bu ailevi yönlendirme, onun ileriki yıllarda üstleneceği sosyal ve hayırsever rollerin temelini atmıştır.

Zamanla Bakü toplumunda tanınan ve saygı duyulan bir şahsiyet haline gelen Sona Hanım, Bakü'nün tanınmış zenginlerinden Kerbelayı İsrafil Ağa Hacıyev ile evlenmiş ve böylece hem sosyoekonomik gücü hem de kamusal etkisi artmıştır. Ancak onu yalnızca bir iş adamının eşi olarak tanımlamak eksik olurdu. Sona Hanım, sahip olduğu maddi imkanların yanı sıra vatansever duruşu, insani duyarlılığı ve cesaretiyle, dönemin önde gelen sosyal figürlerinden biri hâline gelmiş; yardımseverliğiyle halk arasında derin bir iz bırakmıştır. Özellikle Bakü Müslüman Kadınları Hayır Cemiyeti'nin kadınlar şubesinin başkanlığı görevini üstlenmesiyle birlikte, eğitim, sosyal yardım ve toplumsal dayanışma alanlarında etkin ve organize bir rol oynamıştır. Sadece bireysel düzeyde değil, aynı zamanda diğer imkân sahibi kadınları da harekete geçirerek, geniş çaplı sosyal kampanyaların oluşmasına öncülük etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın (1914–1917) zorlu yıllarında Sona Hacıyeva, Osmanlı ordusunun esir düşen asker ve subaylarına yardım etmek amacıyla cesur ve sistematik girişimlerde bulunmuştur. Bu kapsamda, Azerbaycanlı hayırsever, sanayici ve iş insanı Hacı Zeynalabdin Tağıyev⁸ başta olmak üzere dönemin ileri gelen Azerbaycanlı hayırseverlerinin desteğini alarak, geniş çaplı insani yardım organizasyonları kurmuş ve yönetmiştir. Onun öncülüğünde, Nargin Adası'nda tutulan Osmanlı esirlerine gıda, giysi ve ilaç yardımları düzenli olarak ulaştırılmıştır.

Sona Hacıyeva ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, yalnızca Nargin Adası'ndaki değil, Bakü'deki diğer esirlerin de ihtiyaçlarını karşılamak adına son derece yoğun ve kararlı bir faaliyet yürütmüştür. Esirlere daha yakın olabilmek ve yardımları daha özgürce ulaştırabilmek için, Cemiyet Bakü'deki Türk esirlerin resmi hamiliğini üstlenmek üzere hükümet nezdinde resmi başvurularda bulunmuş, nihayetinde bu yönde resmi izin almayı başarmıştır. Böylece, esirlerin tutulduğu alanlara giriş-çıkış hakkı kazanılmış, yardım faaliyetleri daha doğrudan ve etkili bir biçimde yürütülebilmektedir (ARDTA, f.498, op.1, d.1098, l.79-80).

Cemiyetin kadınlar bölümü, Azerbaycan kadınlarının Anadolu'daki savaş felaketlerine karşı gösterdiği duyarlılığı kurumsal çerçevede yansıtmış; dönemin en örgütlü ve yaygın insani kampanyalarına öncülük etmiştir. Bu kampanyalar çerçevesinde Bakü genelinde her mahallede yardım komiteleri kurulmuş, kısa sürede geniş bir seferberlik sağlanmıştır. 1915 yılı Şubat ayında başlatılan bu kampanyalar sonucunda toplam 8 bin manat toplanmış ve bu meblağ, savaş mağduru Müslüman halka ulaştırılmıştır (Yusuf, 1915). Bu süreç, Azerbaycan kadınlarının toplumsal dayanışma kültüründe ne denli aktif rol oynadığının somut bir göstergesidir.

Sona Hacıyeva'nın yürüttüğü kurtarma faaliyetleri başlıca şu temel alanları kapsamaktaydı:

- Esir kamplarındaki durum hakkında güvenilir bilgi toplamak;
- Tutuklu Osmanlı asker ve subaylarına düzenli gıda, ilaç ve giysi yardımı ulaştırmak;

⁸Qılman İlkin'in aktardığına göre, mahkûmların yakınları Nargin Cezaevi'ndeki katlanılmaz koşullar nedeniyle Hacı Zeynalabdin Tağıyev'e başvurmuş ve durumun iyileştirilmesi için ondan girişimde bulunmasını rica etmişlerdi. Hacı Zeynalabdin, yeni inşa ettirdiği değirmen binasında bazı düzenlemeler yaptırarak, 1910 yılında buranın cezaevi olarak kullanılmasını Çarlık yönetiminin yerel temsilcilerinden talep etmiş ve bu öneri kabul edilmişti (İlkin, 2003, s. 13).

- Bazı esirlerin kimliğini gizleyerek, onları yerel halk arasında “işçi” statüsünde barındırmak ve güvenli sığınma alanları sağlamak;
- Diplomatik çevreler ve kişisel ilişkiler aracılığıyla Rus yetkililer üzerinde baskı oluşturmak.

3. Gizli Kurtarma Operasyonları

Sona Hacıyeva'nın Nargin esirlerinin kurtarılmasındaki rolü yalnızca yardım göndermekle sınırlı kalmamıştır. Geniş bir mal varlığına sahip olmasının yanı sıra, Bakü körfezinde Sona Hanım'a ait gösterişli bir hususi gemi bulunmaktaydı. Bu gemiyle o, yakınları ve hizmetçileriyle birlikte adaya gıda, giysi ve yatak takımları götürmüş; Rus yetkililere rüşvet vererek denetimlerden kaçınmış, her seferinde 3-5 Türk subayını değiştirilen giysiler içinde (esirlere yemek taşıyan görevliler arasına karıştırarak gizlice kaçırarak) gemisine bindirip adadan çıkarmıştır. Bu subaylar daha sonra sahte belgelerle İran'a, oradan da Tebriz yolu üzerinden Anadolu'ya gönderilmişlerdir (Aslan, 2000, s.148-164). Söz konusu operasyonlar askeri açıdan yüksek risk taşıyan, toplumsal bakımdan cesur ve insani ölçüden bakıldığında kahramanca nitelendirilebilecek girişimlerdir.

Sona Hanım'ın evinde çalışan Rus bir kahyanın, Nargin Adası'nda görev yapan bir generalin akrabası olduğunun ortaya çıkmasıyla birlikte, bu kişi aracılığıyla söz konusu generalle temas kuruyor. Onun davet edilmesiyle karşılıklı bir güven ilişkisi oluşturulmuş ve bu sayede adadaki esirlerin haftalık olarak Bakü'ye geçirilmesine izin alınmıştır. Zamanla bu güven temelinde süreç ilerletilmiş; esirlerin fabrikalarda çalışmaları ve ada ile şehir arasında dönüşümlü biçimde gidip gelmeleri sağlanmıştır. Bu düzenleme, ilerleyen dönemde esirlerin kaçırılmasına yönelik faaliyetlerin başlamasına imkan tanımıştır (Özbey, 2018).

Sona Hanım Hacıyeva, Bakü Müslüman Kadınları Hayır Cemiyeti'nin başkanı olarak verdiği ifadesinde, Nargin Adası'nda tutulan Osmanlı esirlerini zaman-zaman kendi evinde kabul ettiğini, ancak bu durumun kendisi açısından problem yarata biləcəyini anladığında bu davetlere son verdiğini doğrulamıştır. Ajan raporları ve soruşturma materyallerinin analizi, Sona Hanımın Nargin Adası'nda tutulan Osmanlı savaş esirlerine yardım amacıyla adaya düzenli ziyaretlerde bulunduğunu ortaya koymaktadır. Arşiv belgelerine göre, bu insani yardım ziyaretleri sırasında zaman zaman kendisine yakın akrabaları da eşlik etmiş; bu durum, onun girişimlerinin yalnızca bireysel değil, aynı zamanda ailevi ve toplumsal bir desteğe dayandığını göstermektedir.

Bu bilgiler arasında “Araz” Deniz Taşımacılığı Komutanı Antonov'un 29 Ağustos 1915 tarihinde Bakü Guberniyası Jandarma İdaresi Yardımcısına yazdığı rapor bilhassa dikkatle incelenmesi gereken bir husustur. Antonov, adadaki esirlerden aldığı bilgilere dayanarak Sona Hanım Hacıyeva'nın şahsi kayığıyla adaya dilediği zaman yaklaştığını, kayığı istediği noktada durdurduğunu ve gün batımına kadar esirlerle sohbet ettiğini bildirmiştir. Ayrıca, kamp alanına kendi eliyle getirdiği yiyecek ve giysi yardımları, dönemin şartlarında herhangi bir şübhə və ya diqqət doğurmadan icra edilmekteydi. Araştırma sonuçları ayrıca Hacıyeva'nın Nargin esir kampı komutanı Poltaratski ile yakın ilişkiler içinde olduğunu ve kamptaki görüşmelerin herhangi bir engel olmadan gerçekleştiğini ortaya koymaktadır (Aşırılı, 2011, s. 35). Böylece, bu Azerbaycan türkü hayırsever Sona hanım Hacıyeva, Azerbaycan'da Hazar denizindeki Nargin adasında çar Rusyası tarafından 1915'te Sarıkamış'tan esir tutulan 100'den fazla Türk subayını kendi gemisiyle adadan kurtararak kardeş vatana göndermiştir. Bununla birlikte, mevcut tarihi kaynaklar, aynı dönemde Azerbaycan türkləri tarafından gerçekleştirilen diğer kurtarma faaliyetlerini de ortaya koymaktadır. O dönemde Azerbaycanlılar tarafından kaçırılan Türk esir asker ve subayların kesin sayısı tam olarak belirlenememektedir. Bununla birlikte, Rusya'nın resmî kayıtlarına göre 1915-1917 yılları arasında Nargin Adası'ndan kaçırılan Türk asker ve subayların sayısı 151 kişi olarak kaydedilmiştir (ARMDTA, f. 46, op.346, l. 1-81; Aslan, 2000, s.148-164).

Kaynaklardan birinde, Bakü'de yayılan bir talimata göre, esir Türklerin girdikleri dükkanlardan ücretsiz gıda temin ettikleri belirtilmektedir. Ancak, bu bilgilerden biri Ermeni kökenli bir kişi tarafından ifşa edildikten sonra, Nargin Adası'ndaki esirlerin sayısında önemli bir azalma gözlemlenmiş ve bu durum üzerine soruşturmalar başlatılmıştır. Genel olarak, adadan kaçırılan esirlerin sayısının artması üzerine Rus yönetimi, Bakü Müslüman Hayriye Cemiyetinin esirlerle ilgili faaliyetlerini sınırladı (Sözen, 2018, s. 43-44).

Mevcut arşiv belgelerinde Sona Hacıyeva hakkında belirli bilgilere rastlanmaktadır: Rusya hükümeti, onun faaliyetlerinden ciddi endişe duymuş ve sorumluluğa çekmeye çalışmıştır. Bu endişenin temel sebeplerinden biri, Hacıyeva'nın Türk esirlere yardım yönündeki girişimleridir. O dönemde, gazeteci, siyasetçi, devlet adamı ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucusu Mehmed Emin Resulzade'nin editörlüğünde yayımlanan "Açık Söz" gazetesinde bu konu açıkça tartışılmış, Türk esirlere yardımın manevi ve ideolojik temelleri detaylı şekilde açıklanmıştır. Gazetenin sayfalarında Türklük fikri kesin ve net biçimde ifade edilmiş, bu da kamu bilincinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamış, "Biz Türküz" düşüncesinin yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Tam da bu milli bilinç ve dayanışma ruhu, toplumun Türk esirlerin zor durumlarına kayıtsız kalmasına izin vermemiştir (Ahmedov, 2018, s. 382).

4. Takibat ve Sonuçlar

Türk askerlerine duyulan sempatinin artması, esir Türklerin kaçırılması, Azerbaycan halkının savaşa hazırlandığına dair yayılan söylentiler ve Bakü'de Rusya karşıtı ayaklanmalar çıkacağına dair haberler, Kafkasya Genel Valiliği'ni ciddi biçimde endişelendirmiştir. Milli ve dini duygulardan kaynaklanan dayanışmanın istenmeyen süreçlere yol açacağından endişe duyan genel valiliğin Bakü'deki temsilcileri, Azerbaycanlı aydınlar ve iş insanlarının faaliyetlerine yönelik gizli gözetim uygulamalarını hızlandırmıştır. Ajan ağı tarafından sağlanan istihbarata göre, entelektüel çevrelerde geniş etkiye sahip bazı şahsiyetlerle birlikte, Sona Hanım Hacıyeva'nın bu yöndeki girişimleri de dikkatle izlenmiştir.

İstihbarat şebekelerinden elde edilen bilgilere göre, aydınlar arasında geniş etkiye sahip bazı isimlerle birlikte, Sona Hanım Hacıyeva'nın bu yöndeki faaliyetleri de yakından izlenmiştir (Aşırılı, 2011, s. 39).

Yürüttüğü gizli yardım ve kurtarma faaliyetleri nedeniyle, Sona Hacıyeva hem Çarlık Rusyası, hem de daha sonraki Sovyet dönemi makamları tarafından takibe alınmış; farklı dönemlerde soruşturmalara ve resmi baskılara maruz kalmıştır. 1915 yılında gerçekleşen olaylarla, özellikle esirlerin Nargin Adası'ndan kaçışıyla ilgili yürütülen tahkikat çerçevesinde S. Hacıyeva ifadeye çağırılmıştır.

Sovyet dönemi boyunca kendisi hakkında 110 sayfadan oluşan bir ceza dosyası hazırlanmış ve soruşturma süreci uzun bir zaman dilimini kapsamıştır. Esirlerin kaçışı resmi olarak belirsiz kabul edilse de, S. Hacıyeva'nın bu sürece yardımda bulunduğu iddialar, ceza hukuku açısından suç unsuru teşkil edecek düzeyde kanıtlanamamıştır. Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, günlerce süren sorgulamalar sırasında o, araştırma heyetine açıkça şöyle beyan vermiştir: "Evet, esirlere yardım ettim. Yardım suç değildir. Yardım insanlıktır!" Bu ifade, onun yürüttüğü faaliyetlere yalnızca bireysel değil, aynı zamanda insani ve ideolojik bir bağlılıkla yanaştığının açık göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Mevcut arşiv materyallerinde, Sona Hacıyeva'nın soruşturma sürecinde verdiği bazı ifadelere rastlanmakla birlikte, ne kendisine ait bir fotoğrafa ne de sonraki hayatına dair yeterli ve kesin bilgilere ulaşmak mümkündür (Vezir, 2020, Aralık 24, s.19).

Bu cesur Azerbaycan kadını, karmaşık tarihî-siyasi koşullarda toplumsal bir kayıtsızlık sergilememiş; aksine, aktif bir şekilde insani yardım faaliyetlerinde bulunmuştur. Onun bu girişimleri yalnızca bireysel bir inisiyatif değil, aynı zamanda dönemin milli ve insani çıkarlarıyla örtüşen stratejik bir adım olarak değerlendirilebilir. Sayesinde yüzlerce aile, yıllardır haber alamadığı evladına yeniden kavuşabilmişti. Ne var ki, Sona Hacıyeva'nın kendisi tarihin tozlu sayfaları arasında kaybolmuş; esirlerin kaçırılmasıyla ilgili başlatılan soruşturmalarda ise somut delillere ulaşamamış, olay tüm yönleriyle aydınlatılamadan kapatılmıştır.

Sona Hacıyeva'nın Osmanlı savaş esirlerine yönelik yardım faaliyetleri yalnızca insani bir girişim olarak değil, aynı zamanda dönemin siyasi ve ideolojik bağlamı açısından da özel bir anlam taşımaktadır. Onun girişimleri, Panislamist ve Pantürkist düşüncelerin pratik düzlemdeki yansımalarına dair somut bir örnek teşkil etmektedir. Hacıyeva'nın bu yönüyle sergilediği faaliyetler, Osmanlı İmparatorluğu ile Rus İmparatorluğu arasında süregiden jeopolitik çekişme zemininde,

Azerbaycan toplumunda milli dayanışma ve ortak Türk kimliğinin güçlenmesi açısından önemli bir ideolojik jest olarak değerlendirilebilir.

Bu tür faaliyetler, özellikle Azerbaycan kadınının toplumsal ve siyasal hayattaki yeri bakımından da sembolik bir anlam taşımaktaydı. Sona Hacıyeva yalnızca bir hayırsever olarak değil, aynı zamanda kolektif bilincin oluşumunda ve toplumsal inisiyatiflerin örgütlenmesinde etkin bir özne olarak öne çıkmaktaydı. Onun esirlerin kurtarılmasına yönelik girişimleri, hem Rus İmparatorluğu sınırları içerisindeki merkezi otoritenin sıkı denetim rejimine karşı sivil bir direniş biçimi hem de Türk-Müslüman dayanışmasının simgesel bir temsili olarak okunabilir.

5. Modern Tarihyazımında ve Milli Hafızada Sona Hacıyeva

Sovyet dönemi tarihyazımı, ideolojik çerçevelerle sınırlandırıldığı için birçok milli ve manevi değeri temsil eden şahsiyetlerin — bu bağlamda Sona Hacıyeva'nın faaliyetleri uzun süre sistematik biçimde araştırma konusu yapılmamış; bilinçli bir şekilde bilimsel ve kamusal söylem alanından uzak tutulmuştur. Bu dönemde, toplumsal faaliyetlerin ve özellikle Osmanlı savaş esirlerine yönelik herhangi bir yardımın incelenmesi, siyasi yasaklar ve sansür uygulamaları nedeniyle mümkün olmamıştır.

Ancak Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığını yeniden kazanmasının ardından, milli tarihyazımında kimlik, manevi miras ve toplumsal hafızanın nesnel analizi için daha elverişli bir ortam oluşmuş; bu çerçevede, Sona Hacıyeva gibi aydınlanmacı ve vatansever şahsiyetlerin faaliyetleri yeniden bilimsel araştırmaların odağına alınmıştır. Son yıllarda yürütülen kapsamlı çalışmalar, arşiv belgelerinin incelenmesi ve sözlü tarih metodolojisine dayalı projeler aracılığıyla, Hacıyeva'nın Nargin Adası'nda tutulan Osmanlı esirlerine yönelik gerçekleştirdiği insani yardım misyonu daha geniş ve belge temelli bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Sonuç

Yapılan araştırmalar göstermektedir ki, Sona Hacıyeva'nın Birinci Dünya Savaşı döneminde Nargin Adası'nda tutulan Osmanlı savaş esirlerinin kurtarılması yönünde yürüttüğü faaliyetler yalnızca insani bir girişim olarak değil, aynı zamanda milli ve siyasal açıdan stratejik öneme sahip olaylar arasında yer almaktadır. Tarihi belgeler, arşiv materyalleri ve sözlü kaynakların karşılaştırmalı analizi sonucunda, bu yardım faaliyetlerinin sistematik ve amaçlı bir şekilde gerçekleştirildiği ve Azerbaycan toplumunda Osmanlı esirlerine karşı mevcut derin dayanışma duygusunun somut bir ifadesi olduğu belirlenmiştir.

Sona Hacıyeva'nın faaliyetleri, dönemin sosyo-politik bağlamında kadınların toplumsal, siyasal ve insani süreçlere katılımı açısından da özel bir önem taşımaktadır. Onun Nargin Adası'na giriş yapması ve esirlere yardım etmesi, bir yandan bireysel inisiyatif ve vatandaş cesaretinin bir örneği olarak öne çıkarken, diğer yandan Birinci Dünya Savaşı döneminde Azerbaycan aydınlarının Türk-İslam dayanışması ideolojisine bağlılığını açık bir şekilde göstermektedir.

Araştırma sonuçları ayrıca, uzun süre Sovyet ideolojik sansürü nedeniyle tarihî hafızadan silinmiş bu faaliyetlerin yeniden incelenmesi ve bilimsel literatüre kazandırılmasının önemli bir husus olduğunu ortaya koymaktadır. Sonuç itibarıyla, Sona Hacıyeva'nın Nargin Adası'ndaki Osmanlı esirlerinin kurtarılmasına yönelik faaliyetleri, modern tarih bilimi için önemli bir ampirik veri sunmakta ve bu konunun gelecekte daha kapsamlı çalışmalarla araştırılması gerekliliğini gündeme getirmektedir.

Bu makale, Türk dünyası tarihinde kadınların rolünü ve Kafkasya-Anadolu ilişkileri bağlamında çok yönlü bir bakış açısını ortaya koymaktadır. Sona Hacıyeva gibi tarihi şahsiyetlerin faaliyetlerini arşiv belgeleriyle gün yüzüne çıkarmak ve kamuoyuna tanıtmak, yalnızca tarih yazımı açısından değil, aynı zamanda toplumsal hafızanın yeniden inşası bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Açık Söz. (1917, Aralık 4). *Açık Söz*, No. 620.
- Açık Söz. (1917, Aralık 7). *Açık Söz*, No. 623.
- Ağayev, R. (2021, Şubat 6). *Büyük Zire (Nargin): Türk Askerlerinin Direnişi* 525-ci Qəzet s.10.
- Ahmedov, T. (Ed.). (2018). *Cümhuriyete Işık Sağan Kadınlar*. Bakü: Nurlar.
- Aslan, B. (2000). *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*. Ankara.
- Aşırılı, A. (2011). *Nargin Adasında Türk Esirleri*. Bakü: Elm ve Tehsil.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi [ARDTA]*. Fond 46, opis 7, delo 179, list 11.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi [ARDTA]*. Fond 46, opis 346, list 1–81.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi [ARDTA]*. Fond 498, opis 1, delo 1098, list 79–80.
- Azerbaycan Milli Ensiklopedisi*. (2013). Cilt IV. Bakü: Azerbaycan Milli Ensiklopedisi Bilim Merkezi Yayınları.
- Betül, A. (2000). *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri'nin "Anadolu Türkleri'ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Hümmet. (1917, Kasım 28). *Hümmet*, No. 21.
- Hümmet. (1917, Aralık 11). *Hümmet*, No: 23.
- Kutlu, C. (1997). *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum.
- Orucov, Y. (2021). *Nargin Adası – Saralmış Keder*. Bakü: Nurlar.
- Özbey, H. (2018). *Nargin Adası: Hazar'ın Ortasında Unutulan Şehitler*. Gerçek Hayat. Erişim Tarihi: 12.11.2025 <https://www.gercek hayat.com.tr/kapak/nargin-adasi-hazarin-ortasinda-unutulan-sehitler>
- Qılman, İ. (2003). *Türk ordusu Bakıda*. Bakü: AzAtaM.
- Sözen, Y. (2018). Azerbaycan'ın Bağımsız Olmasında Türkiye'nin Rolü ve Azerbaycan Edebiyatı'ndaki Yeri. Heyder Aliyev'in Anadan Olmasının 95-ci İldönümüne Həsər Olunmuş Azərbaycanşünaslığın Aktual Problemləri. Bakü: *IX Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları*, 639-641.
- Vezir, M. (2020, Aralık 24). *Nargin Adası'ndan 100'den Fazla Türk Zabitini Kaçıran Sona Hacıyeva Kimdir?* 525-ci Qəzet, s.19.
- Yusuf, A. (1915). *Felaket Karşısında Kadınlarımız*. Kardaş Kömeği, 11 Mart.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlı olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.